

چکیده

بررسی ادیان گوناگون نشان می‌دهد که در هر مکتبی، محلی مقدس برای عبادت و بندگی وجود دارد که نزد پیروان همان مکتب بهترین مکان محسوب می‌شود. در مکتب حیات‌بخش اسلام نیز تقدس مسجد و برتری آن بر سایر اماکن کاملاً روشن است.

شخصیت اساسی‌ترین موضوع علم روان‌شناسی و محور اساسی بحث در زمینه‌های یادگیری، انگیزه، ادراک، تفکر، عواطف، هوش و مواردی از این قبیل است. در این مقاله، برداشت‌های مختلف از مفهوم شخصیت را بررسی می‌کنیم. سپس، تأثیر مسجد را بر شخصیت سه بعدی (احساس، ادراک و رفتار) ارزیابی می‌کنیم و هرکدام از این ابعاد سه‌گانه را به‌طور مختصر شرح می‌دهیم. مسجد پایگاهی است دینی که علاوه بر شخصیت‌سازی صرف، بر شخصیت ایمانی نیز تأثیر می‌گذارد. در این باره نیز سخن خواهیم گفت.

مقدمه

مسجد خانه‌ی پیامبران، پرهیزکاران^۱ و مؤمنان^۲ است. مسجدها انوار الاهی^۳ و بهترین مکان‌ها نزد خداوند هستند^۴ و نشستن در آن‌ها عبادت است^۵ و سبب آرامش و رحمت الهی می‌شوند^۶. این مکان شریف چنان بافضیلت است که ورود به آن، توقف در آن و خروج از آن احکام و آداب خاصی دارد.^۷ مسجد ابعاد مختلفی دارد و از جهات گوناگون فرد و اجتماع را تحت تأثیر قرار می‌دهد. به‌دیگرسخن، در عین اینکه

۱. شهاب المنابر، ص ۲۳.

۲. کنز العمال، ج ۷، ص ۶۵۰.

۳. مستدرک الوسائل، ج ۳، ص ۴۴۷.

۴. نهج الفصاحه، ج ۷۱۰ و کنز العمال، ج ۷، ص ۶۴۸.

۵. وسائل الشیعه، ج ۳، ص ۸۵ و بحار الانوار، ج ۸۳، ص ۳۸۴.

۶. مستدرک الوسائل، ج ۳، ص ۳۶۳.

۷. مستدرک الوسائل، ج ۳، ص ۵۱۶، ۳۷۳، ۳۸۵ و بحار الانوار، ج ۸۳، ص ۳۸۰.

مسجد مکانی برای عبادت و رازون نیاز است، فعالیت‌های سیاسی، فرهنگی، تربیتی و آموزشی نیز در آن انجام می‌شود و حتی آثار اقتصادی ژرفی نیز به‌جای می‌گذارد. در ادامه تأثیر مسجد را بر ابعاد معنوی و عبادی شخصیت انسانی بررسی می‌کنیم.

شناخت واژه‌ی شخصیت و ابعاد آن

شاید بتوان شخصیت را اساسی‌ترین موضوع علم روان‌شناسی دانست؛ زیرا محور اساسی بحث در زمینه‌هایی مانند یادگیری، انگیزه، ادراک، تفکر، عواطف، هوش و مواردی از این قبیل است. به‌دیگرسخن، این موارد اجزای تشکیل‌دهنده‌ی شخصیت هستند. در روان‌شناسی، تعریف شخصیت مراحل گوناگونی طی کرده است؛ به‌گونه‌ای که همه‌ی معانی شخصیت را نمی‌توان در یک نظریه‌ی خاص یافت و تعریف شخصیت به نظریه‌ی هر دانشمند بستگی دارد. برداشت‌های متفاوت از مفهوم شخصیت به‌وضوح نشان می‌دهد که معنای شخصیت در طی تاریخ بسیار گسترده‌تر از مفهوم صوری و اجتماعی اولیه‌ی آن شده است. باین‌حال، می‌توان در تعریفی جامع گفت: شخصیت عبارت است از مجموعه‌ای سازمان‌یافته و واحد متشکل از خصوصیت‌های نسبتاً ثابت و مداوم که روی هم فرد را از فرد یا از افراد دیگر متمایز می‌کند.^۸

نقش مسجد در ساختن شخصیت

تأثیر مسجد را بر شخصیت می‌توان در سه بعد احساس، ادراک و رفتار دینی بررسی کرد. در توضیح انتخاب این مدل جهت تأثیر مسجد بر شخصیت ایمانی این نکته‌ها مدنظر است:

- ۱ - انسان موجودی مختار است و امتیاز و ارزش کارهای او به اختیارداشتن اوست (کارهای غیراختیاری انسان به حُسن و قبح و مدح و ذم متصّف نمی‌شود).
- ۲ - صدور فعل اختیاری از انسان مراحل و مراتبی دارد؛ به‌گونه‌ای که تغییر در این مراحل سبب بروز رفتارهای گوناگون از فرد می‌شود. نظام ارزشی نیز در این فرآیند شکل می‌گیرد تا افراد مختلف کارهای مختلف انجام دهند.
- ۳ - صدور فعلی از انسان روندی خاص طی می‌کند و نظام ویژه‌ای دارد. رفتار انسان حاصل

^۸. مکتب‌ها و نظریه‌ها در روان‌شناسی شخصیت، دکتر سعید شاملو، ص ۱۱ و ۱۲ و ۱۳.

تمایلات و افکار اوست و نمود خارجی شخصیت انسان حاصل تعامل‌های او در قلب و سپس ذهن است. به‌دیگرسخن، شخصیت انسان را می‌توان در سه بعد احساس، ادراک و رفتار بررسی کرد. پیش‌نیازهای شخصیتی انسان را می‌توان در پیش‌نیازهای رفتاری، شناختی و احساسی خلاصه کرد.

۴ - رفتار تابع ادراک و احساس است؛ ولی ادراک و احساس از رفتارهای انسان منشأ می‌گیرد؛ برای مثال، اعمالی که ما انجام می‌دهیم در روحيات (قلب، احساس) و افکار (ذهن، ادراک) ما مؤثر است. حتی رفتارهای انسان بر رفتارهای دیگر او تأثیر می‌گذارد. بنابراین، اعمال و رفتار، احساس و ادراک را تقویت می‌کند؛ ولی رفتار از احساس و ادراک ناشی می‌شود؛ مثلاً ایمان اقرار به زبان است ولی اعمال صالح ایمان را تقویت می‌کند. احساس و ادراک نیز بر هم تأثیر دارند. یکی از راه‌های ادراک، احساس است؛ ولی در فرآیند رفتار انسان، ادراک بعد از احساس (تمایل) است.

۵ - جهت بررسی علت، اصلاح و تغییر صدور فعل از فرد مختار نمی‌توان به راهکارهایی در سطح رفتار پرداخت؛ بلکه باید همواره به فرآیندی توجه کرد که فرد در بعد تمایل و ذهن طی کرده است تا رفتاری از او صادر شود. طبیعی است توجه صرف به راهکارهایی در سطح رفتار انگیزه‌ی کافی را در فرد ایجاد نمی‌کند و سبب زدگی فرد خواهد شد و اگر نتیجه‌ی مثبتی داشته باشد ظاهری و موقت است.

در ادامه، باتوجه به جایگاه مسجد در تربیت دینی جامعه و دفاع مسجد از هویت دینی، نقش مسجد در این باره روشن خواهد شد.

نقش و تأثیر مسجد بر احساس دینی

دین اسلام فقط ابعاد شناختی و رفتاری ندارد؛ بلکه آثار و جنبه‌های احساسی نیز دارد. این ابعاد بر ظرافت و انعطاف دین می‌افزاید و باتوجه به اشتراک احساس و عاطفه در همه‌ی انسان‌ها، این بعد دین عامل مناسبی است برای برقراری ارتباط با دین‌داران. اهمیت مسائل احساسی و عاطفی در دین به حدی است که طبق روایات، ایمان به معنای دوستی و دشمنی است.^۹ در نظام اخلاقی اسلامی نیز به این موضوع بسیار توجه شده است و به اهداف احساسی در کنار سایر اهداف اخلاقی کاملاً توجه شده است. با این وجود،

^۹. میزان الحکمه، ج ۲، ص ۹۴۴، ح ۳۰۵۹.

می‌بایست احساس را، در کنار ادراک و رفتار، جزء هویت دینی بدانیم. احساسات دینی به امور هیجانی، غم‌ها و شادی‌های انسانی و اجتماعی محدود نمی‌شود. به‌دیگرسخن، احساسات دینی فقط گریه و اندوه برای شهادت یا خوشحالی به مناسبت تولد ائمه‌ی معصوم (علیهم‌السلام) نیست؛ بلکه شامل هر نوع حالت روحی و روانی دربرابر حوادث و پیامدهای حاضر و گذشته‌ی دینی می‌شود. این احساسات دینی خوشحالی از انجام عبادت، ناراحتی از ترک عبادت یا انجام گناه، دوستی برادران ایمانی و دشمنی بی‌دینان را نیز در برمی‌گیرد. می‌توان گفت احساسات دینی همان نظام تمایلات فرد است که در قلب او طرح‌ریزی می‌شود و فرآیندهای هیجانی و دوستی و دشمنی را سامان ایمانی می‌بخشد.

مسجد پایگاهی دینی است که بر شخصیت ایمانی نیز مؤثر است و احساسات دینی را تقویت می‌کند. یکی از کارکردهای احساسی مسجد در عرصه‌ی دینی این است که ایمان را تقویت می‌کند. تقویت ایمان: ایمان عنصری درونی است که سرشت افکار، تمایلات و رفتار انسان را طرح‌ریزی می‌کند. ایمان باوری است قلبی که با اعمال جوارحی بدن تقویت و تثبیت می‌شود. می‌توان گفت ایمان سرآغاز حرکت انسان از مبدأ به سوی خداوند است و انسان را به موجودی الهی و آسمانی تبدیل می‌کند. به‌این‌ترتیب، تحول‌های قلبی انسان بر ذهن و بروز عینی شخصیت فرد تأثیر می‌گذارد. مسجد محل عبادت و رازونیز با خداوند است که آسمانیان بر او دیدی افلاکی دارند. انسان با حضور در خانه‌ی خدا و انجام عبادت ایمان قلبی خود را افزایش می‌دهد و تثبیت می‌کند. با ایمانی که فرد مسجدی از محضر مسجد کسب کرده است، ملاک زندگی‌اش را تغییر می‌دهد، همه‌چیز را از این منظر می‌بیند و به جایی می‌رسد که حب، بغض، هیجان، غم و شادی‌اش براساس این ملاک نظام می‌گیرد. .

درجایگاه پایگاه دینی، مسجد برای اثرگذاری بر احساسات دینی از ابزارهای مختلفی بهره می‌گیرد که هر کدام به‌نحوی اثرگذار هستند.

۱ - نماز جماعت: نماز جماعت یکی از عبادت‌های گروهی اسلام است که آثار فردی و اجتماعی ژرفی برجای می‌گذارد. قرارگرفتن مؤمنان نمازگزار در صف‌های موازی و موقعیتی یکسان و درحالی‌که همه یک کار انجام می‌دهند، از یک قانون تبعیت می‌کنند و یک امام دارند جامعه‌ای را تشکیل می‌دهد که

اعضای آن به یکدیگر بسیار نزدیک هستند. در این بین، غیبت کسانی که به طور مستمر در مسجد حضور دارند زودتر آشکار می‌شود و دیگران را به احوال‌پرسی از او وامی‌دارد. برقرارشدن چنین الفتی بین نمازگزاران و گره‌خوردن احساسات آن‌ها در غم‌ها و شادی‌های یکدیگر به تقویت احساسات دینی می‌انجامد و باعث می‌شود مسلمانان با یکدیگر مهربان باشند و محبتی الهی بین آنان جاری گردد.

۲ - مراسم دعا و نیایش: ارتباط انسان با خدا و قرائت دعاهایی که ائمه (علیهم‌السلام) در برابر خداوند بلندمرتبه بیان کرده‌اند انسان را وارد وادی دیگری می‌کند و روحش را صفا و صیقل می‌دهد. به خصوص برخی دعاها که با ائمه (علیهم‌السلام) ارتباطی مستقیم دارد؛ مثل دعای توسل، دعای ندبه و زیارت عاشورا. حضور در این مجالس روح را لطیف و رقیق می‌کند و احساسات دینی را تقویت می‌کند. ضمن اینکه، ادعیه از نظر شناختی بار معنایی بسیار عظیمی دارد؛ زیرا ائمه (علیهم‌السلام) آن‌ها را در مقابل خداوند عظیم بیان کرده‌اند.

۳ - مراسم مذهبی: در تقویم دینی و معنوی مسجد روزهایی وجود دارد که باید در گرامیداشت آن کوشید تا ماهیت اسلامی فرد و جامعه حفظ شود. یکی از مهم‌ترین این مناسبت‌ها ایام شهادت یا تولد ائمه (علیهم‌السلام) است. در این مراسم ابعاد شخصیتی، فضایل و مصائب ائمه (علیهم‌السلام) نقل می‌شود و به طور مستقیم احساسات دینی ارج نهاده می‌شود؛ در نتیجه شناخت مسجدیان از ائمه (علیهم‌السلام) افزایش می‌یابد، رابطه‌ی عاطفی آن‌ها با ائمه (علیهم‌السلام) افزایش می‌یابد و توسلات عمیق‌تر می‌شود.

۴ - سخنرانی: امام جماعت در مقام اسلام‌شناسی آگاه و متدین مدیریت و رهبری عبادی و اخلاقی نمازگزاران را بر عهده دارد. او با سخنرانی درباره‌ی مفاهیم و گزاره‌های دینی در شکل‌گیری شخصیت دینی و افزایش شناخت و ایمان نمازگزاران، گام بلندی برمی‌دارد از این طریق، امام جماعت به طور غیرمستقیم احساسات دینی را تقویت می‌کند. او احساسات دینی را به مثابه‌ی رکنی از شخصیت و هویت دینی هدایت و رهنمون می‌کند.

۵ - معماری: براساسی ارزیابی احساسی محیط، احساسی که محیط از طریق زیباشناسی محیطی در انسان ایجاد می‌کند سبب درک و انتقال معانی و مفاهیم می‌شود. با توجه به زیباشناسی تجربی و

روان‌شناسی محیطی، محیط بر احساس آدم تأثیر دارد و سبب ایجاد علاقه و پذیرش بیشتر محیط می‌شود. بدین جهت، شناخت رابطه‌ی بین ویژگی‌های بصری و احساسات انسان به طراحان کمک می‌کند که طرح‌هایی مناسب‌تر با خواسته‌های استفاده‌کنندگان ارائه دهند. رنگ^{۱۰}، شوق مذهبی^{۱۱} و سمبولیسم^{۱۲} نیز برخی از مؤلفه‌های احساس مذهبی در مسجد هستند.

نقش و تأثیر مسجد بر ادراک دینی

معارف و گزاره‌های دینی از مهم‌ترین ارکان دینداری است. ادراک و شناخت آن‌ها در عین‌اینکه قابلیت تبیین به زبان ساده و عرف جامعه را دارد، بار شناختی و استدلالی سنگین و عمیقی نیز دارد. ادراک ابعاد و معنا‌های وسیعی دارد. در روان‌شناسی امروز، ادراک به معنای «فرآیندی ذهنی یا روانی است که گزینش و سازماندهی اطلاعات حسی و در نهایت معنی‌بخشی به آن‌ها را به گونه‌ای فعال به عهده دارد». به‌دیگرسخن، پدیده‌ی ادراک «فرآیندی ذهنی است که طی آن تجارب حسی معنی می‌شود». بنابراین، نگرش‌های ادراکی که به فرد خصوصیت می‌بخشد و در شخصیت او به گونه‌ای دائمی عجین می‌شود، در اعمال وی نقش مهمی دارند. بنابراین، چگونگی نقش مکانیزم‌های ادراکی می‌تواند در تبیین سازمان شخصیت آدمی سهم داشته باشد.^{۱۳} به‌دیگرسخن، ادراک همان «شناختی است که ذهن آدمی در فرآیند تفکر حاصل می‌کند».

مسجد مرکز همبستگی دینی است و برای تقویت و گسترش هویت دینی در فرد و جامعه باید فرآیندهای شناختی را طی کند. این امر به‌ویژه در زمان کنونی اهمیت و ضرورت بیشتری پیدا می‌کند که مکاتب و جریان‌های فکری انحرافی فراوان شده‌اند. نیم‌نگاهی به عملکرد و آثار مساجد در صدر اسلام این باور را تقویت می‌کند که مسجد در این مسیر اثرگذار و تعیین‌کننده بوده است؛ زیرا اساس جهان‌بینی و مبانی فکری تئوریک اسلام، در ابتدای پیدایش و در میان مخالفت‌های شدید و گسترده‌ی دشمنان

^{۱۰}. رنگ‌ها می‌توانند انسان را شاد یا غمگین کنند و عواطف را تحت سلطه‌ی خود درآورند. هنگامی که رنگ‌ها در مکان یا هنری دینی به کار می‌روند نمادگرایی بیشتری پیدا می‌کنند.

^{۱۱}. مساجد مکان‌هایی زیبا هستند که موجب شادی می‌شوند و انسان را به تأمل وامی‌دارند. این مکان‌ها گاه سنگین و باوقار هستند و گاه شکوهمند، پر جلال و فریبنده و شوق مذهبی را برمی‌انگیزانند.

^{۱۲}. معماری مسجد مدلی سمبولیک از جهان آفرینش است.

^{۱۳}. روان‌شناسی احساس و ادراک، دکتر محمود ایروانی، محمدکریم خداپناهی، ص ۲۵.

پیامبر (صلی الله علیه و آله)، در مسجد انجام گرفت و مهم‌ترین و اولین گام برای استقرار و گسترش مکتب بلند و محکم برداشته شد.

می‌توان آثار مسجد را بر جنبه‌ی ادراک شخصیت دینی در این موارد بیان کرد:

الف) ادراک و شناخت دینی عرصه‌های گوناگونی دارد. چه در بعد جهان‌بینی و چه در بعد ایدئولوژی، مسجد برای مسجدیان ارمغان ارزنده‌ای دارد.

ب) احکام فقهی از ضروری‌ترین مواردی است که مسلمانان باید از آن‌ها شناخت کافی و دقیق داشته باشند. مسجد در این امر نیز فعال است. جلسه‌های بیان احکام در ماه مبارک رمضان و پاسخگویی امام‌های جماعت به سؤال‌های نمازگزاران در مورد احکام از همین دست است.

ج) با بررسی آسیب‌شناسی شناخت و ادراک دینی درمی‌یابیم که «حذف گزاره‌های تعالیم دینی»، «بقاء و ایجاد انحراف در سطح کم‌وکیف مفاهیم و مناسک دینی» و «ایجاد بدعت و قراردادن امور جدید در دین» آسیب‌های جدی در مسیر دینداری هستند. مسجد در این عرصه به مبارزه می‌پردازد و شناخت دینی را تحکیم می‌بخشد. مجموعه‌ی این فعالیت‌ها ادراک دینی را افزایش می‌دهد و سبب می‌شود قدرت فهم و تجزیه و تحلیل فرد در مورد مفاهیم دینی، هنگام تعارض با جریان‌های غیردینی، افزایش یابد. با توجه به تحول‌های فرهنگی جامعه، کاهش روحیه‌ی تعبد و افزایش پذیرش دین در قالب سخنان استدلالی در پیش گرفتن چنین شیوه‌ای در تقویت هویت دینی مؤثر خواهد بود.

برای افزایش، تقویت و شناخت نمازگزاران و مسجدیان، می‌توان از این ابزارها استفاده کرد: سخنرانی‌های عام در ایام سال (بعد از نماز یا بین دو نماز) و سخنرانی‌های خاص در مناسبت‌های مذهبی. علاوه بر این، کلاس‌هایی که در مسجد برگزار می‌شود نیز مؤثر است؛ مثل کلاس آموزش قرآن. فعالیت‌های مسجد می‌تواند از این حد نیز فراتر رود. امور فرهنگی مسجد، با نصب اطلاعیه‌ها و پوسترها، ضمن تبلیغ برای شرکت مردم در مسجد می‌تواند آگاهی‌ها و شناخت‌های دینی گسترده‌ای را در قالب روایت‌ها و آیه‌های قرآن در اختیار افراد غیرمسجدی قرار دهد. برای مثال، قبل از فرارسیدن ایام ماه مبارک رمضان برگه‌هایی در مورد فضیلت مسجد، مسجدیان، رفت‌وآمد به آنجا و ماه مبارک رمضان تهیه کنند و در منازل

پخش کنند. حتی یکی از این برگه‌ها می‌تواند حالت دعوت‌نامه به مسجد و میهمانی خدا را داشته باشد. با توجه به اقبال عمومی مردم، مسجد می‌تواند در این مسیر اقدام‌های گوناگونی را انجام دهد؛ ولی همواره باید به این اصل مهم توجه کند که ابزارهای انتخابی می‌بایست با فرهنگ و سلیقه‌ی مردم متناسب باشد و از قالب‌های متنوع و زیبا استفاده شود.

نقش و تأثیر مسجد بر رفتار دینی

رفتار از مهم‌ترین ابعاد هویت دینی است و چگونگی نظام‌شناختی و احساسات دینی فرد را بیان می‌کند. مسجد در جایگاه پایگاه تفکر دینی در این مورد نیز بسیار فعال و مؤثر است و می‌تواند، با فراهم کردن احساسات و شناخت‌های دینی، زمینه‌ی مناسبی برای تحقق رفتار ایمانی ایجاد کند؛ زیرا بروز رفتار بیرونی در واقع نمود خارجی شخصیت است که از تعامل‌های قلبی و ذهنی‌اش نشأت می‌گیرد. زمینه‌سازی مسجد از جهاتی بر تقویت و شکل‌گیری رفتار دینی مؤثر است:

۱ - تربیت الگویی: برای تغییر یا ایجاد رفتاری جدید راه‌های متفاوتی وجود دارد؛ ولی بهترین گزینه راه‌های غیرمستقیم است که فرد را به‌گونه‌ای همراه می‌کند که احساس اجبار و بی‌هویتی نمی‌کند. یکی از بهترین راه‌های غیرمستقیم، تربیت الگویی است. در این شیوه، به‌جای امر و نهی غیرمستقیم الگویی برای مخاطب معرفی می‌شود و فرد با هم‌ذات‌پنداری با او سعی می‌کند رفتار خود را به او شبیه کند. در صورتی که معرفی و پذیرش الگو به درستی انجام شود، بقیه‌ی مراحل پیش خواهد رفت. برای پذیرفته‌شدن الگو باید به روحیه و نظام ارزشی مخاطب توجه کرد. در برخی موارد ایجاد روابط عاطفی و صمیمی بین الگو و مخاطب مؤثر خواهد بود.

مسجد مکان رفت‌وآمد انسان‌های متقی و وارسته‌ای است که در پناه ارتباط با مسجد به کمالات و معنویت خاصی رسیده‌اند. این افراد برای سایر افراد مسجدی و اعضای جامعه الگویی مناسب برای پذیرش رفتار دینی هستند. علاوه‌براین، در مسجد سخن از اسوه‌هایی به میان می‌آید که کامل‌ترین انسان‌ها در عرصه‌ی هستی هستند. در مناسبت‌های مذهبی، شهادت‌ها و تولدهای ائمه (علیهم‌السلام) از اوصاف و شخصیت بی‌بدیل ایشان سخن گفته می‌شود. آن‌ها بهترین الگو برای رسیدن به کمال و شکل‌گیری شخصیت ایمانی

معرفی می‌شوند و مردم با تمسک به شیوهی رفتاری آن‌ها به‌خوبی می‌توانند خود را در مسیر هدایت و سعادت قرار دهند.

۲ - تربیت عملی: مسجد علاوه‌بر الگودهی، مکانی است برای اجرای فرمان‌های الهی. به‌دیگرسخن، مسجد علاوه‌براینکه زمینه‌ی عمل به اوامر الهی را به‌طورکلی فراهم می‌کند و در این راه الگوهای بسیار ارزنده‌ای معرفی می‌کند:

- نماز مهم‌ترین عبادت و فریضه‌ی دینی است و به بهترین شکل (نماز جماعت) در مسجد اجرا می‌شود.
- دعا و نیایش در ترقی و سلوک انسان عابد امری حیاتی است که در زمان‌ها و مراحل گوناگون در مسجد اجرا می‌شود.
- مراسم عزاداری و جشن در ایام و مناسبت‌های مذهبی که در مسجد برپا می‌شود رابطه‌ی عمیقی با ائمه (علیهم‌السلام) برقرار می‌کند.
- «جمع‌آوری کمک برای فقرا و مستمندان» و «اعتکاف» از اعمال مهم دینی هستند که در مسجد اجرا می‌شوند و هر یک در تقویت روح انسان بسیار مؤثر هستند.

البته توجه به این نکته‌ی ضروری لازم است که تغییر رفتار از مهم‌ترین مراحل ایجاد شخصیت است. زیرا انسان موجودی مختار است. اما تغییر در این روند و جایگزینی آن کار ساده‌ای نیست. به‌دیگرسخن، متقاعدکردن دشوار است؛ زیرا هرچه شور و اشتیاق آشکار برای قانع‌کردن بیشتر باشد، موفقیت کمتری حاصل می‌شود. احتمال اینکه اظهارنظری اتفاقی عقیده‌ی کسی را تغییر دهد، بسیار بیشتر از گفتاری است که با دقت تدوین شده باشد؛ زیرا پیام‌گیران در مقابل پیامی که نیتی در پس آن قرار دارد (مثل تغییر او یا نادیده‌گرفتن و کم‌اهمیت‌دانستن رفتار و روحيات او) واکنش نشان می‌دهند.

به‌نظر می‌رسد، در موقعیت فعلی، توجه به این مراحل مسجد و عناصر مذهبی آن را برای تعمیق شخصیت، دینی بسیار یاری می‌رساند. درپایان، توجه به دو نکته خالی از فایده نیست:

نکته‌ی اول: مسجد علاوه‌براینکه بر شخصیت دینی بسیار تأثیر دارد، به نحو تعیین‌کننده‌ای بر تشخیص دینی

نیز تأثیر دارد. شخصیتی که مسجد در فرد ایجاد می‌کند شخصیتی پویا و حاضر است، نه ساکت و منزوی. به‌دیگرسخن، شخصیت ایمانی مسجد در جامعه نمود دارد.

نکته‌ی دوم: مسجد علاوه‌براینکه بر شخصیت فردی تأثیر دارد، بر شخصیت جامعه‌ی اسلامی نیز تأثیر دارد؛ زیرا افراد تشکیل‌دهنده‌ی جامعه هستند و مساجد، در جایگاه عناصر و مراکز اجتماعی، در جهت‌دهی فرهنگ و عقاید جامعه بسیار مؤثرند.

منبع: مرکز رسیدگی به امور مساجد